

פתחי לי

צבי ו"נגרסן

ישנה דרשה, שהיא כעין עניין של שגרה בשיחות המוסר של הימים הנוראים (וזמן אלול), על הפסוק "אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק פתחי לי אחותי רעיתי יונתי תמתי וגו'" משיר השירים (ה, ב), ודרשה זו אומרת כך: "אמר הקב"ה: פתחו לי פתח כחודו של מחט ואני אפתח לכם פתח כפתחו של אולם". דרשה זו (להלן: הנוסח הידוע) כפי שהיא מנוסחת כאן נעדרת מספרות חז"ל הקלאסית (כפי שזו מצויה בידינו), ומופיעה לראשונה אצל ראשוני החסידים¹, אך שלא בנוסח השגור על לשוננו – נמצאת הדרשה במספר מדרשים. המאמר שלפניכם מבקש לבחון את הפער שבין הנוסח הידוע לנוסח שנכתב במדרשים – האם מדובר בשיבוש שנובע מפרשנות או שמא משמעות רחבה יותר לנוסח "האחר" שמצוי עתה בידינו?

חרירה של מחט

המקור הקדמוני ביותר שמביא מאמר זה הוא הפסיקתא דרב כהנא (להלן: פסדר"כ), מדרש ארצישראלי שנערך בערך במאה השישית לספה"נ, והוא מביאו בשם רבי יסא²; וכך נכתב שם:

אמר רבי יסא: אמר הקב"ה, פתחי לי פתח כחרירה של מחט ואני פותח לכם פתח שיהו אהליות וכצוצטריות ניכנסין בו.

פסדר"כ, החדש, ו; עמ' 87

1 הראשון שמצאתי ש"מצטט" דרשה זו (על פי ממצאי הדלים) הוא ר' אלעזר אזכרי (1533–1600) בספרו, ספר חרדים, אחריו הציטוט כבר מצוי בהרבה מספרי החסידות השונות ומשם עד ימינו.

2 זוהי מחלוקת בין כתבי היד – שניים גורסים "יסא" (א, ק), אחד גרס "יוסי" (א) והאחרון גרס "איסא" – למעשה ישנה מחלוקת האם יש לגרוס יוסי או שם אחר שדומה מאוד לשם זה מבחינה פונטית.

המונח "חרירה של מחט" מופיע פעם נוספת במשנת כלים (יג, ה), המונה את הכלים שהותרו ונטהרו מחמת שנשברו, ובין השאר היא מונה את ה"מחט שנטל חרירה או עקצה", ויוצא איפוא, שחרירה זו היא קוף המחט. זהו הבדל ראשון בין הנוסח הידוע לזה שבפסדר"כ ובדיון על הבדל זה נמצא שעל פי כללי ביקורת הנוסח יצא המדרש הקדום וידו על העליונה – זאת משתי סיבות עיקריות:

המושג "חרירה של מחט" מופיע במקום אחר בספרות חז"ל ואילו "חודה של מחט" אינו מופיע (אלא, יש לומר, על פי אותה משנה במסכת כלים – "עקצה של מחט").

יותר סביר שבשלבי העתקה שונים (מכתב יד לכתב יד חברו) שונתה – אם בטעות ואם בתורת תיקון – המילה "חרירה" הלא ידועה למילה "חודה" הידועה יותר.³ בכללי ביקורת הנוסח, תמיד תועדף הגרסה בעלת המילים הפחות שיגרתיות.

על אלה ניתן להוסיף גם שאלת משמעות: הדרשה מדברת על פתח _____ של מחט. החרירה הינה פתח ואילו החוד איננו פתח, לכן, מבחינת המשמעות של המדרש – סביר שחרירה היא הגרסה הנכונה. מאידך, בפנים מליצות ניתן לשכנע להיפך ולומר שהמושג הנדחה, "חודה של מחט", דווקא משמש להצגת המדרש ברמות נוספות, שכן, החוד יוצר פתח קטן במעשה התפירה וזהו משל מספק לבקשת הקב"ה ליצירת פתח קטן של תשובה, אך כפי שנאמר, אין זו אלא דרשה מליצית.

דיון לשוני זה בא בכדי לאמת את גרסת "חרירה של מחט", ומשזו אומתה, אני מסיק שיש לראות בה את שורש כל הגרסאות בין אם יהיה כתוב בהם – חרירה, חודו, חורו, עוקצו, או קופו של מחט. למעשה, ברצון הדרשן לדבר על פתח קטן שקשור לאחד משני צידי המחט שמוצג כמשל לפתח קטן של תשובה. ועד כאן הדיון הלשוני... לשלב זה.

3 כלומר, היא אמנם איננה מופיעה בשום מקום בספרות חז"ל אך משמעות המילה "חוד" יותר נפוץ במשמעותו הרחבה וזו מושלכת על המחט ומועדפת על המילה הלא שגורה – "חרירה".

אפתח לכם פתח

חלקה השני של הדרשה (כפי שמופיע בפסדר"כ) מדבר בכניסת "אהליות וכצוצטריות". בובער ומנדלבאום כאחד, סברו שהמילה כצוצטריות משמעותה "גזוזטראות", כלומר, מרפסות – וסביר שהלגיטימציה שהם מצאו לכך היו צליל המילה והעובדה כי מדובר באהליות (כלומר, אוהלים) וכצוצטריות ומשמע שמדובר בסוגי מבנים; אך לא זה ולא זה הסבירו דרך איזה מין פתח יכנסו אותם אוהלים ומרפסות אלינו. ואם נניח שבימיו של הדרשן, כמו בימינו אנו, לא מצינו מרפסות מהלכות להן, הרי שמין הראוי להציע רעיון אחר להסבר הדרשה. למזלי ולמזל הקוראים, חסך ממני חנוך יהודה קוהוט בעל הערוך השלם,⁴ עיון דקדקני במשמעות מילה זו והסביר שלא "גזוזטרא" היא השורש של מילה זו אלא "קסטרא" – ועניינה מחנה צבאי. הוא אף בוחן שם מספר מקורות שבובער מביא בפירושו ומוכיח כיצד העניין בכולם הוא מלשון זו ולא מלשון "גזוזטרא". ולמעשה, גם המילה "אהליות" מתפרשת בתור "מחנה אהלים צבאי" כך שבידינו תיאור מילטריסטי של הגאולה – פתחו לי פתח השווה בגודלו לקוף המחט ואני אפתח לכם פתח כגודל הפתח הדרוש למעברו של מחנה צבאי.

יאמר האומר שהפסקה האחרונה היא הצדקה למעבר מ"אהליות וכצוצטריות" ל"פתחו של אולם" – בעוד שהאחרון ברור ומובן, אפילו הסיכום לפירושו של הראשון מייגע ועוד, ייתכן שאף לצנזורה (בדור כלשהו) חלק בכך – האין בכוחן של שאיפות צבאיות להבאיש את ריחנו בעיני השלטון? ואכן, מי שמחזיק בידיו רק את שתי גרסאות אלה עלול לטעות ולהסיק שכך הוא הדבר. אלא שכאן מופיעה לה גרסה שלישית וטורפת באחת את הקלפים.

ראשית יש להעיר שמדרש שיר השירים רבה (להלן: שהש"ר), שנערך בסמוך לאחר הפסדר"כ, נדחק אמנם למקום השלישי אך אין זה מן הצודק – אם מבחינת הסדר ההיסטורי, הרי שהיה על מדרש ארצישראלי זה להיות שני לפסדר"כ, ואם בסדר שתלוי בשיגרה עסקינה, היה שהש"ר צריך למצוא את מקומו כשני לנוסח הידוע. אך מקומו השני בשתי הקטגוריות הוציאו

4 ערוך השלם, חלק ב, עמ' של.

מהמקום הראשון ולא הכניסו למקום השני, ובכך מצא עצמו מדרש זה בתור מובאה שלישית בלבד. וכך נאמר שם:

רבי יסא אמר: אמר הקב"ה לישראל, בני, פתחו לי פתח אחד של תשובה כחודה של מחט ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרונות נכנסות בו.⁵

מכיוון שכבר סיכמנו את הדיון בחלקו הראשון של המשפט (ראו לעיל) – נעבור ישירות לחלקו השני. המטאפורה של עגלות וקרונות (כמו "קרונות") – כלומר שני סוגי כלי רכב המביאים איתם סחורה וכל טוב לשווקים – שונה בתכלית ממה שראינו בפסדר"כ, האטימולוגיה (של "עגלות וקרונות" מול "אהליות וכצוצטריות") אינה דומה ואף על פי שהמשמעות היא בסופו של חשבון אותה משמעות,⁶ אין היא קושרת ביניהם. לא סביר שמדובר כאן בטעות שהשתרבה או בתיקון מחמת חוסר מובנות, אלא בעריכה שניסחה אחרת את הדרשה.

יש מקום לומר שגם מצד זה, לו היו בידי שני הנוסחים הנפוצים ביותר בלבד, קרי – זה של שהש"ר והנוסח הידוע, אזי הייתי אומר שהאחד (זה שבשהש"ר) מקורי והשני (הידוע) הוא תרגום ופרשנות. דוגמה להבנה זו מצאתי באחד מספרי ברסלב:

במאמר חז"ל "פתחו לי פתח כחודה של מחט ואני אפתח לכם פתח שיהיו עגלות וקרונות נכנסות..." (שהש"ר ה, ג). הרחיבו אנ"ש במאמרם בזה, ואמרו: מטענת פתיחת פתח כחודו של מחט לא ינצל שום אדם, כי כחודו של מחט יכול תמיד לעשות אם בעשית מצוה כל שהוא אם בלימוד תורה אף מעט, אם בתפילה ושיחה בינו לבין קונו וצעקה לה' יתברך באיזה מדרגה נמוכה שנמצא בה. ואמרו גם שמחמת דברים קטנים אלו, שנחשבים כחודו של מחט, יכול באמת להיות בשמחה תמיד ממש, כי תמיד יכול לפתוח פתח קטן כזה, יהיה מה שיהיה, כי בכל עת יכול

5 כך במהדורת הדפוס, ניתן לראות שיבושים בנוסח, אך לשם מאמר זה אניח (וכך נכון גם, לענ"ד), שהאלמנטים העיקריים שבדרשה זהים גם בגרסת כת"י שאינן מצויות ביד.

6 כלומר: פתחו לי פתח קטן כחודו של מחט (ראו מה כתבתי לעיל) ואני אפתח לכם פתח גדול כפתח שנדרש למעברן של עגלות וקרונות. ומשמע שבשני הנוסחים מדובר בפתח קטן של תשובה המקבל בתמורה פתח גדול של גאולה.

לכסוף לה' יתברך ולהאמין בו ולהתפלל אליו, ובוודאי סוף כל סוף עם עוד מעט ועוד מעט יפתח לו לבסוף פתח רחב כשל אולם.

שיח שרפי קודש ד, יט

היפה הוא, שדרשה זו מציגה את עצמה כסומכת דבריה על הציטוט משהש"ר אך למעשה, עיון בדרשה, יראה שלא בציטוט שהש"ר עסקינן אלא הנוסח הידוע הוא נושא הדרשה.

נחזור מהאנקדוטה לענייננו – מה בעצם נמצא לפנינו? לפני כן הנחנו שהדרשה השגורה איננה אלא פרשנות על המדרש הקדום מהפסדר"כ, אך עתה יש בידינו שתי דרשות שמשמעותן זהה, משקלן זהה, ובכל זאת – הן שונות. עתה יש לבחון אותן – להבין את הדומה והשונה ומתוך כך נוכל להבין האם הדרשה השגורה היא אכן פרשנות או שמא יש כאן רובד נוסף שיש להתייחס אליו בתור דרשה נוספת.

ארבע לשונות גאולה

כפי שאמרנו, משמעות שלושת הנוסחים זהה – בכולן פונה הקב"ה אל ישראל ומבקשם לפתוח פתח בתשובה והוא, בתמורה, יפתח להם פתח גדול. השונה נמצא במשל הפתח שהקב"ה עתיד לתת לעם ישראל – בפסדר"כ מתואר פתח שיהיה בו מקום לכוח צבאי ובשהש"ר הפתח מאפשר כניסה לשפע מסחרי. כנראה שאין כאן דיון בגודלו של הפתח אלא דיון במה שיכנס דרכו, ההבדל הוא במה שאמור למשוך את ישראל לפתוח פתח של תשובה – האם הכח הצבאי הוא שמושך את העין או שמא לשפע מסחרי כלות עינינו?

על מנת לסבר את האוזן אוסיף כאן מעט פרטים. האפשרות לחיים יהודיים תקינים בארץ ישראל של המאה השישית לספה"נ אפילו לא הייתה בגדר אשליה. זו הייתה מאה רוויית קשיים ליהודים שעוד חיו פה, הם היו מיעוט עני ומושפל נתון לרדיפות מצד השילטון הנוצרי ומצד כל מי שביקש לפגוע בו. התנועה שהתבטאה, בין השאר, בביטולו של מוסד הנשיאות על ידי השלטונות (באמצע המאה החמישית לספה"נ), המשיכה לפורר ולרדוף את היהודים בארץ עד שמרביתם ברחו לבבל ולארצות אחרות שיד הנצרות האכזרית טרם הגיעה אליהם, ורק קומץ יהודים נשאר בארץ. על מה חולם יהודי עני ונרדף שאפילו בארצו הוא אינו יכול לחיות? האחד, יחשוב על

שפע טוב בתור הברכה אליה ישא את עיניו, השני, יתפלל לביטחון ולשלווה שתעניק לו העוצמה הצבאית. לענ"ד אין צורך להרחיב בהסבר משום שגם בימינו ניתן להזדהות ולכלל הפחות להבין את שעומד מאחורי שתי הגישות.

אינני יודע מי הוא רבי יסא בעל הדרשה, ומתי חי, אך יש לזכור שהתנאים שלאחר החורבן ומרד בר כוכבא לא השתנו במשך השנים ואם השתנו הרי שהיה זה רק לרעת היהודים יושבי הארץ – ובשני המישורים כאחת ולכן אין כאן מקום להכריע בין שתי הגישות שמוצגות בפנינו.

עכשיו, כשבידינו שניים מהכוחות שמניעים את העולם (עוצמה כלכלית ועוצמה צבאית), נעבור לבחון את הדרשה השלישית, זו כבר אינה מדברת על גאולה במישור הגשמי ובהתמודדות עם שיעבוד מלכויות אלא עם משהו שהדיבור בו הוא ממקום של קדושה – "פתחו של אולם". המושג הזה איננו רק מגדיר את גודלו של הפתח אותו הקב"ה עתיד לפתוח בפנינו ("גבהו ארבעים אמה ורחבו עשרים אמה")⁷ אלא גם מרמז ומצביע על שאיפתו של כל יהודי באשר הוא, כפי שאנו מתפללים שלוש פעמים בכל יום, "והשב את העבודה לדביר ביתך". נמצא שבפנינו שלוש דרשות, שבכל אחת מהם הבטחת גאולה שונה. למעשה, לא נמצא יהודים רבים שעיניהם אינן נשואות לאחת מהגאולות הללו, ודומני שישנה הסכמה ששלשתן כאחת – טובות הן. ובכל זאת, נראה שבכל מקור ומקור, נלקחה דרשת רבי יסא והוטעמה מחדש כראות עיני עורכה, כפי הערך שנתן לפניו מסויימות של גאולה.

ולמען חזור והדגש אוסיף שישנה גאולה נוספת עליה טרם דובר פה וכוונתי לגאולה הרוחנית-המיסטית, זו שהיינו מחפשים אחריה בספרות הקבלה והמיסטיקה. וזו נמצאה בזוהר לפרשת אמור (צה, ע"א), שם נאמר:

פתחי לי פתחא כחדודא דמחטא, ואנא אפתח לך תרעין עלאין.⁸

פה כבר אין דימוי, הפתח איננו משל לגאולה, לעולם גשמי טוב יותר – הפתח הוא השאיפה, התקווה והרצון. בעולם הקבלי אין צורך יותר במשל בכדי לתאר את הגאולה כי הוא מייצג את הגאולה עצמה.

7 משנה מידות ג, ז.

8 פתחי לי פתח כחדודו של מחט ואני אפתח לך שערים עליונים.

פה מתגלה שהפתגם הידוע ש"שבעים פנים לתורה" איננו מצטמצם רק לדברי התורה הכתובה אלא גם לדברי דרשנותם של חז"ל. במשך השנים ובמשך הדורות הטעימו עורכים שונים בעלי תפיסות עולם שונות את החלק המשמעותי בגאולה אליה שאפו. ייתכן שיש בכך כבר כדי לרמוז על אופיים של העורכים בעלי האגדה שעומדים מאחורי מדרשיהם. ואף על פי שאת הנוסח הידוע אנו מוצאים בעיקר בסמוך לימים הנוראים, הלכתי לשיטת בעל הפסדר"כ שסידר את דרשתו המילטריסטית בדרשות שלקראת הפסח. האם ברצונו לרמוז בכך למשהו? ייתכן, אך לא כאן המקום ולא עכשיו הוא הזמן לדון בכך.